

Djelo V. Huljića obiljem podataka popunjava dosadašnju prazninu u povijesnoj znanosti o najnovijoj prošlosti Otoka Visa i viškog otočja. Međutim, njegova knjiga ne prelazi okvire deskripcije. Na osnovi podataka u knjizi, vidljivo je da je autor nastojao da čitaoca upozna sa što više podataka, pri čemu je ispustio analitičko-sintetičan pristup obradi problema. Takav metodološki postupak udaljio ga je od problemskog razmatranja i sažimanja. Zbog toga se u tekstu mnogo toga ponavlja a djelo je prepuno manjih ili većih glava, poglavlja i odjeljaka. Sam svjestan toga, autor u zaključku navodi da njegov rad omogućuje daljnju sintetičko-analitičku znanstvenu obradu cjeline i posebnih tema. Čini se da je to autor i ovom knjigom mogao postići. Treba, također, istaći da autor nije u knjizi ulazio u ocjene pojedinih odluka rukovodećih organa NOP-a koje je s obzirom na njihovo značenje i posljedice trebalo da daje, već se zadovoljio samo njihovim konstatiranjem.

Uz osnovni tekst, autor je dao i obilje priloga (slika, faksimila i tabela) što predstavlja posebnu vrijednost i u što je uloženi velik napor i rad. Zanimljivo i pregledno prikazane su pomorske, telegrafске i radio-veze između Otoka Visa i ostalih otoka i s mjestima na obje obale Jadrana.

Knjiga Vis 1941–1945. cjelovito i iscrpno prikazuje razvitak narodnooslobodilačkog pokreta na Otoku Visu i viškom otočju u toku rata i socijalističke revolucije. Ona sadrži obilje povijesnih podataka o herojskoj borbi Višana i njihovom doprinosu pobjedi socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Prihvaćajući se zadatka da prikaže ulogu Visa u NOB-u, Huljić je obogatio povijesnu znanost vrijednim rezultatima, iako je u radu imao zaista mnogo problema.

Franko Mirošević

NADA LAZIĆ, Baranja 1941–1945, Slavonski Brod 1979, 348 str.

Monografija Nade Lazić prva je obrada Baranje u vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Posvećena je 35. godišnjici oslobođenja Baranje i 60. godišnjici KPJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, a izdao ju je Historijski institut Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu sredstvima općine i društveno-političkih organizacija iz Belog Manastira.

Knjiga se sastoji od tri osnovna dijela: dio koji obrađuje Baranju do 1941, dio koji govori o mađarskoj okupaciji Baranje, i dio u kojem je prikazan narodnooslobodilački pokret Baranje u toku drugoga svjetskog rata.

1.

Baranja je do 1941. obrađena u prikazu općepolitičkih, društveno-političkih i ekonomskih prilika s posebnim težištem na radničkom pokretu i historiji KPJ. Dane su demografske karakteristike Baranje, i osvrt na administrativnu struk-

turu, pri čemu autorica permanentno uvrštava Baranju u sklop Vojvodine.¹ Političke prilike prikazane su od parlamentarnih izbora 1938. Opisano je sve jače konfrontiranje antagonističkih snaga uzrokovano narodnosnom heterogenošću područja, te veoma jako djelovanje »pete kolone«. Korištenjem arhiva IV armijske oblasti Lazička je uspjela dočarati predratnu političku situaciju u Baranji tako da zadovoljava.

Međutim ekonomske prilike zajedno sa strukturom zaposlenih nisu prikazane dovoljno plastično. Trebalo je početi od opisa prilika u agraru i s težištem na najvećem državnom dobru »Belju«, koje zbog svoje važnosti i veličine zaslužuje i posebnu obradu.² Mislim da je posjedovnu strukturu u agraru trebalo prikazati zajednički za kotar Batinu i Dardu, a ne izdvojeno, bez sumiranja, jer ovako nemamo pregled za čitavu Baranju. Ta se primjedba odnosi i na prikaz stanovništva po zanimanjima gdje, također, nisu iskorištene sve raspoložive mogućnosti.³ Mislim da nije točna autoričina tvrdnja da je privredna djelatnost neposredno pred drugi svjetski rat počela u Baranji opadati i stagnirati (str. 37 i 45). Došlo je, svakako, do pogoršanja životnog standarda baranjskog stanovništva, zbog predratne inflacije i verižne trgovine, ali dobro »Belje« mnogo je izvezilo i njegove tvornice prehrambenog karaktera radile su punim kapacitetom, ne osjećajući krizu sirovina. Što se tiče osnivanja novih tvornica, one nisu u to vrijeme osnivane ni na ostalim područjima, koja su bila udaljena od granice, zbog nedostatka kapitala i sirovina, ukoliko nisu bile u interesu naoružanja države. Privrednu razvijenost Baranje potvrđuje i radnički pokret u Baranji pred okupaciju. Nada Lazić možda je posvetila previše pažnje općim značajkama radničkog i komunističkog pokreta u Vojvodini, analizirajući prilično detaljno zbivanja na području Bačke, Banata i djelomično Srijema. Osijek, odnosno istočna Slavonija imali su na Baranju gotovo jednako jak utjecaj kao i Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, a to autorica i sama kaže na str. 57. U poglavlju »Položaj radništva i njegove ekonomske i političke akcije u Baranji pred drugi svjetski rat« potrebno je istaći da su paritetni odbori u agraru bili specifikum Dunavske banovine, gdje se, zbog mnogobrojnih poljoprivrednih radnika bezemljaša, moralo povesti računa o toj vrsti radnika, čak i ograničenjem upotrebe

¹ Nazivati Baranju sastavnim dijelom Vojvodine pogrešno je. Posebnom naredbom iz 1919. u ministarstvima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca postojalo je posebno odjeljenje za Banat, Bačku i Baranju, a 1929. Baranja je zajedno s Bačkom, Banatom, dijelom Srijema i dijelom Srbije postala dio Dunavske banovine, pa se treba koristiti tim terminom, kad se govori o periodu pred drugi svjetski rat. Sporni termin može se upotrebljavati samo kad se govori o partijskom radu, jer je Baranja zbog niza razloga pripadala Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu, pa je partijski jače bila vezana za Bačku nego za Slavoniju. To je došlo do izražaja i u 1943, kad je formiran Oblasni komitet KPJ za Bačku i Baranju i Bačko-baranjski NOP odred. Prema tome, termin Vojvodina, kad se obrađuje baranjska povijest, treba upotrebljavati veoma oprezno i na pravom mjestu.

² Baranjska industrija – osobito ona u Belju – bila je veoma razvijena, s obzirom na tadašnje jugoslavenske prilike. Baranja, Bačka i Banat, uz Sloveniju i Hrvatsku, predstavljale su najrazvijenija industrijska područja Kraljevine Jugoslavije pred drugi svjetski rat. U baranjskim tvornicama radilo je brojno radništvo, pa i mnogi izbjeglice iz mađarskog dijela Baranje nakon ugovora u Trianonu. Zbog starosti »Belja« ovo je radništvo imalo i izvjesnu proletersku tradiciju, koju ne treba zapostaviti, kad se analiziraju uzroci neprestanog oživljavanja NOP-a u Baranji, izloženog udarcima jakog terora.

³ Mira Kolar-Dimitrijević, Neke mogućnosti istraživanja struktura radničke klase Jugoslavije u međuratnom razdoblju, ČSP, I/1978, 13. i *Ista*: Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931. Zagreb 1973, 29–33.

strojeva u nekim poljoprivrednim radovima. Nada Lazić obavila je velik posao prikupivši dokumentaciju o položaju zanatskih, sezonskih i industrijskih radnika na osnovi zarade, radnog vremena i ostalih radnih uvjeta. Međutim, položaj mlinarskih radnika treba, svakako, obraditi zajedno s položajem industrijskih radnika a ne zanatstva. Baranjski mlinovi raspolagali su mehanizacijom koja im daje karakter industrije. Također treba korigirati tvrdnju autorice da je rad u akordu bio najslabije plaćen. Zarada od 40 dinara dnevno nije bila mala, ali je iscrpljivanje radnika dugotrajnim radnim vremenom i intenzitetom bilo tako veliko da nadnica od 40 dinara nije bila dovoljna (str. 64). Tarifni pokreti prikazani su odvojeno od položaja radnika, a to nije najsretnije. Svakako, zahvaljujući svojim zahtjevima i jakom otporu baranjske buržoazije — a osobito uprave Belja — da udovolji zahtjevima radnika, radnička klasa Baranje klasno je i politički sazrijevala. Sprega uprave Belja s organima vlasti onemogućivala je na ovom području snažniju aktivnost klasnih sindikata, pa je rad komunista Ernea Kiša izuzetno značajan. Zabrana URSSJ-ove organizacije u Mašinskoj radionici Belja, u Kneževu, donesena je godinu i pol dana prije službene zabrane rada ove — tada već prokomunističke — organizacije, a nepoćudni radnici dobivali su izgon iz Baranje. Teškoće u radu djelovanja komunista i formiranje prvih partijskih organizacija 1937. obrađeni su u posebnom poglavlju, i taj dio rada dobro upotpunjava prethodno potpoglavlje.

2.

Napad fašističke Mađarske na Baranju, 11. IV 1941, i okupacija prikazani su u dva poglavlja. Autorica je obradila otpor pojedinaca mađarskoj okupaciji i mjere koje je uvela mađarska fašistička vojska u vrijeme vojne uprave i čiju primjenu je nakon kolovoza 1941. nastavila civilna uprava. Teror okupatora izražen je u prikazu interniranja i zatvaranja, ubistava, mobilizacije, mađarizacije i istjerivanja kolonista slavenske narodnosti s toga područja. Ukažano je i na neka posebna obilježja Baranje, koja su proizlazila iz uklapanja Baranje u Baranjsku županiju sa sjedištem u Pečuhu, ali i na sličnost s Bačkom, koja je bila izložena istom tretmanu od mađarskih fašista. Nada Lazić obrađuje i odnose između Mađarske i tzv. NDH u problemima Baranje, što je bilo nužno zbog privredne gravitacije Baranje prema Osijeku, a i zbog brojnosti Hrvata u Baranji. Ta je problematika u ovoj monografiji obrađivana prvi put i ukazuje na neke zanimljive momente u odnosima između dviju fašističkih vlada. Autorica je uspjela prikupiti brojne podatke o žrtvama mađarske fašističke okupacije u Baranji iz arhiva baranjske županije u Pečuhu, a teroru u Baranji daje značajku genocida slavenskog stanovništva.

Ekonomska eksploatacija obrađena je u posebnom poglavlju. Lazićka je tu problematiku vezala uz agrarnu politiku i iseljavanje slavenskog stanovništva te jačanje mađarskog elementa na svim ključnim privrednim pozicijama. Dodjeljivanje posjeda »zaslužnim« Mađarima izvršeno je nakon popisa agrarnih posjeda u srpnju 1941. koji je autorica ovom prilikom objavila i koji predstavlja vrijedan materijal za daljnji rad na agrarnoj problematici Baranje. Šteta je što autorica nije uspjela prikupiti opsežnije podatke o radu Belja u toku rata i o eksploataciji industrijskih potencijala Baranje, koji su bili znatni i zaslužuju posebnu pažnju, a što potvrđuju akcije koje su vojna vlast i NOO-i posvećivali oživljavanju industrijskih pogona Baranje nakon oslobođenja.

3.

Narodnooslobodilački pokret u Baranji prikazan je u organizacionim pripremama KPJ za otpor okupatoru. Područje Baranje bilo je partijski vezano uz Okružni komitet KPJ za zapadnu Bačku i Baranju sa sjedištem u Somboru, odnosno uz Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu. Upadajući u već ranije učinjenu grešku, autorica previše detaljno razmatra pripreme za oružani ustanak u Bačkoj, iako konstatira da Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije u toku 1941. uspio uspostaviti jedinstvo u organizaciji i rukovođenju u okupiranoj i razdijeljenoj Vojvodini. U rijekama izoliranoj Baranji pripreme za narodnooslobodilački pokret započele su po partijskim ćelijama, sastavljenima pretežno od seljaka i radnika Mađara. Kad je zbog izvršenih sabotaza optuženo, a i osuđeno u kolovozu 1941. godine 25 najaktivnijih baranjskih antifašista, a Erne Kiš ubijen u Segedinu, u listopadu 1941, partijski rad neko vrijeme zamire. Partijski rad u zapadnom pridravskom dijelu Baranje organizirali su Sara Bertić i Jovan Lazić. Međutim i Sara Bertić, koja se vezala uz partijsku organizaciju u Osijeku, bila je u rujnu 1941. ubijena, te Jovan Lazić sa svojim vezama među starim sindikalnim borcima ostaje dalje nosilac pokretanja narodnooslobodilačke borbe u Baranji. Na temelju sjećanja sudionika, Nada Lazić rekonstruirala širenje narodnooslobodilačkog pokreta u to vrijeme.

Međutim na početku 1942. god. većina članova KPJ u Baranji je pohvatana i likvidirana, pa se partijski rad ponovo mogao organizirati samo u strogoj ilegalnosti, da bi tek u drugoj polovici godine dobio na masovnosti i širini, vjerojatno primjenom odluke Oblasnog partijskog savjetovanja u Turiji, u lipnju 1942. Zbog novog hapšenja 90 komunista, u prosincu 1942, razvoj pokreta u ravnoj Baranji ponovo je usporen, a daljnji rad na terenu Baranje za neko vrijeme gotovo onemogućen.

Kako bi se spriječio dolazak partizanskih jedinica iz već veoma revolucionarnog Srijema u Baranju i odlazak Baranjaca u jedinice narodnooslobodilačke vojske, mađarske vlasti pojačale su kontrolu granice. Međutim formiranjem Kallayeve vlade u Budimpešti dolazi do popuštanja terora nad stanovništvom Baranje, pa antifašisti uspostavljaju čvršće veze sa Slavonijom. Iz zatvora se vraćaju i neki komunisti, a u Baranju se iz Slavonije prebacuje Mihalj Farkaš s ciljem da pomogne u obnovi narodnooslobodilačkog pokreta u Baranji. Pojedini Baranjski uključuju se u slavonske partizanske jedinice, a novi impulsi dolaze i iz Bačke u obliku direktivnog i propagandnog materijala.

Oko sredine 1943, formiran je Oblasni komitet KPJ za Bačku i Baranju, a u prosincu 1943. i Okružni komitet za zapadnu Bačku i Baranju. Ubistvom Jovana Lazića, potkraj 1943, NOP Baranje pretrpio je veliki gubitak, utoliko više što se upravo radilo na stvaranju Trećeg bačko-baranjskog NOP odreda.

U ožujku 1944. Nijemci su zaposjeli čitavu Horthyjevu Mađarsku, kako bi organizirali obranu, jer se Crvena Armija približavala mađarskim granicama. Vlada Deme Stojajia uspostavila je tijesnu suradnju s Nijemcima, pa se to odrazilo i na poduzimanju zajedničkih akcija s kvislinškom NDH protiv naprednih snaga u Baranji. Započeo je i progon Židova, a baranjski Srbi, organizirani u specijalne radne jedinice, otpremeni su transportima na rad ili u logore Trećeg Reicha. Dolazi i do pojačane privredne eksploatacije pa je ugrožen i bonitet Mađara u Baranji.

U takvim prilikama otpor naroda jača. Učvršćuju se veze sa Slavonijom, i u svibnju 1944. poslana je u Baranju udarna grupa Okružnog komiteta KPH Osijek

na čelu s Mirkom Boškovićem. Međutim, neuspjeli pokušaj prebacivanja prve grupe dobrovoljaca za Narodnooslobodilačku vojsku južno od Drave, u lipnju 1944, bio je praćen masovnim hapšenjem antifašista i jačanjem terora. Iako su to bila posljednja hapšenja u Baranji, jako su pogodila NOP Baranje, ali nisu više mogla zaustaviti jačanje narodnog otpora. Individualni prijelaz Baranjaca u Slavoniju, i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilačku vojsku postaje kontinuiran proces. Naredbom Glavnog štaba Vojvodine od 22. VII 1944. formirana je i Bačko-baranjska operativna zona, a 31. VIII 1944. uspostavljen je i Somborski odred, koji je imao djelovati na području Baranje. U jesen 1944, mađarska vojska se povukla iz Baranje, prepustivši upravu fašistički usmjerenim Mađarima, te Baranja još uvijek nije bila slobodna.

Istina, već oko sredine 1943, donesene su upute za rad narodnooslobodilačkih odbora na području Bačke i Baranje, ali su ilegalni NOO-i bili malobrojni, pa su NOO-i formirani tek nakon oslobođenja Baranje. Organiziranju NOO-a na području Baranje Nada Lazić posvetila je posebno poglavlje (str. 275–286), uz rekonstrukciju članova pojedinih NOO-a i opis njihove najvažnije akcije u vrijeme privremene vojne uprave u Baranji. Postojala su dva kotarska NOO-a u Baranji (Batina i Darda) i oko 32 mjesna NOO-a, ali do osnivanja Okružnog NOO-a, zbog ratnih operacija i specifičnih uvjeta NOP-a, u Baranji nije došlo.

Oslobođenje Baranje započelo je aktivnošću Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, formirane naredbom maršala Tita, 22. X 1944. Vojna partizanska uprava imala je u rukama svu vlast i na području Baranje djeluje posebna komanda baranjskog područja koja je ukinuta tek na sredini veljače 1945. Rad vojne uprave obradila je autorica u posebnom poglavlju pod nešto neodređenim naslovom (str. 252), prikazavši i aktivnost te uprave na oživljavanju privrednog života. U to je vrijeme izvršen i popis stanovništva, te je 35.697 stanovnika Baranje u odnosu na 51.831 stanovnika 1941. godine potvrda da je Baranja u toku rata pretrpjela velike gubitke i dala velike ljudske žrtve.

Bitke na batinskom mostobranu u studenom 1944. Lazićka je obradila veoma detaljno u posebnom poglavlju. Posebno su obrađene i borbe na bolmanskom (dravskom) mostobranu, koji su u ožujku 1945. formirali Nijemci s ciljem ponovnog prodora u Mađarsku. Taj je mostobran likvidiran 24. III 1945, nakon 19 dana borbi, i to su bile najjače frontalne borbe Jugoslavenske armije u Baranji s velikim žrtvama, potrebne za vođenje završnih akcija za oslobođenje Jugoslavije.

S obzirom na raznolikost izloženog materijala u pojedinim poglavljima, zaključak je previše štur za ratni period, a previše opširan za period do 1941, što začuđuje, jer je autorica specijalizirana za ratni period. U zaključku je donesena periodizacija razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Baranji, koja nije došla do dovoljnog izražaja u prethodnom dijelu, koji je pisan problemsko-kronološkom kombinacijom. U monografiji Nada Lazić posvećuje dovoljnu pažnju aktivnostima omladine.

Monografija sadrži i važne priloge: popis žrtava fašističkog terora u Baranji, popis Židova iz Baranje koji su stradali u toku rata, popis poginulih i nestalih boraca iz Baranje u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, popis literature i izvora, skraćenice i registar ličnih i geografskih imena koji znatno olakšava snalaženje u knjizi.

4.

Mislim da je teška greška tehničkog urednika što sadržaj knjige (str. 347) i adekvatnu materiju po poglavljima nije izrazio preglednije. Miješanjem naslova i podnaslova, a i ponekim loše odabranim naslovima poglavlja ova vrijedna knjiga se na prvi pogled čini nepreglednom, i tek nakon uvida u tekst dobiva se njena prava vrijednost. Očito »pod pritiskom vremenske žurbe« autorica nije uspjela ponegdje izbjeći nezgrapne konstrukcije, nedorečene misli ili suvišna ponavljanja, na što su je morali upozoriti recenzenti i pomoći joj da knjiga bude što bolja. Međutim, usprkos tome knjiga je vrijedan doprinos našoj historiografiji, i u budućim pisanjima o radničkom pokretu Hrvatske i socijalističkoj revoluciji neće se moći mimoći, jer popunjava veliku prazninu. Služimo se riječima slavenskog prvoborca i sudionika u borbama u Baranji Mirka Boškovića u predgovoru knjige: »Dobro je što je Nada Lazić imala smjelosti, volje i poriva da obradi Baranju u vrijeme narodnooslobodilačke borbe, bez obzira na to koliko su pojedini oblici aktivnosti te borbe obrađeni. To je u svakom slučaju ozbiljniji (i hvalevrijedan, opaska MKD) napor koji može podstaći i druge autore da se uključe u slične korisne poduhvate.«

Mira Kolar-Dimitrijević

KNJIGE O SPOMEN-OBILJEŽJIMA U ZAGREBU

U poslijeratnom periodu, dužem od 30 godina, podignuti su u cijeloj zemlji mnogobrojni spomen-objekti posvećeni događajima iz povijesti radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije s ciljem da se sačuva uspomena na historijske događaje i ličnosti iz naše najnovije povijesti. U tom nastojanju, dakako, ni Zagreb nije izuzetak, i u njemu se nalazi više od sto obilježja, podignutih najvećim dijelom u prvim poslijeratnim godinama.

Da bi se najširi krug ljudi upoznao s tim spomen-obilježjima, Muzej grada Zagreba izdao je u povodu 13-godišnjice oslobođenja — 1958 — brošuru: Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba (str. 58) čiji je autor Dušan Korać. Cijeli materijal podijeljen je na dva dijela: spomen-obilježja u općinama užeg područja grada (Črnomerec, Donji grad, Gornji grad, Maksimir, Medveščak, Peščenica, Susjedgrad, Trešnjevka, Trnje i Zagrebačka Dubrava) i obilježja u općinama na širem području (Dugo Selo, Remetinec, Samobor, Sesvete, Velika Gorica, Zaprešić i Zelina), tj. obuhvaća osim užega gradskog i područje (tadašnjeg) kotara Zagreb. Unutar pojedinih općina navedene su ulice, odnosno sela i naselja, abecednim redom. U prvom dijelu nalaze se opisi 116, a u drugom 52, tj. ukupno 168 spomen-obilježja. Autor je sa svakog objekta korektno i doslovno prenio tekst natpisa, odnosno dao osnovne podatke o umjetničkim spomenicima, poprskama i bistama, navodeći mjesto, ime autora, dimenzije i vrstu materijala. To je prvi, pionirski rad o toj temi i D. Korać je tako prvi popunio prazninu koja je postojala do toga